

УДК 808.3-54

НОМІНАЦІЇ МІФОНІМУ "МРЕЦЬ" В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Тяпкіна Н.І.

Людина за народними уявленнями продовжувала жити після смерті в двох субстанціях: у вигляді душі та духу. Неприродним вважалося повернення померлого у світ живих, але за народними уявленнями було можливим. Тим більше, що фізична смерть ще не означала зникнення людини. У світі живих людина - лише гість, "своєю" вона ставала на "тому світі" [1, 10-11].

Коли душа після смерті людини спокійно покидала тіло, то і стосунки померлого і живих були нормальними. Душі померлих піклувалися про живих, допомагаючи їм порадами, а в особливі дні, зокрема поминальні, прилітали до живих і частувалися. Коли ж душа не могла покинути тіло (а це могло бути результатом неприродної смерті або смерті нехрещених, чаклунів), то до живих не дух прилітав, а повертався мрець [2, 398].

Через це стає зрозумілим різне ставлення людей до небіжчика та його душі. У цілому, до мерців ставилися з певним острахом, хоча і вважали смерть природним явищем. Куди більше боялися душі померлого, і зовсім панічний жах викликали тіло "нечистого", а іноді і його душа.

Найбільший жах у людей викликали упирі - особливо поширений в українській демонології образ мерця, котрий виходив із труни і ссав кров живих [3, 499]. Цей образ має загальнослов'янську основу і зустрічається в повір'ях багатьох народів: чехів, поляків, словаків, сербів, болгар, білорусів та ін. Росіянам він також відомий, але під назвою "еретик" [1, 11]. Уявлення про упирів прийшло в Україну та Білорусь із Західної Європи.

Цей демон, який був поширений у ранньому середньовіччі, поступово втрачає свою виразність у багатьох народів, але в українській демонології він залишається головним представником нечистих сил.

В українській мові фіксуються такі назви цього міфонуіму:

Вампір (СУМ I, 288), за народними повір'ями, - перевертень, мрець, що нібито виходить ночами з домовини і ссе кров сплячих людей, упир. Наприклад: Поблідла давня казка про *вампіра* Перед ділами хижого банкіра (Л.Дмитренко). Ця лексема запозичення з французької мови; фр. vampire (ЕСУМ II, 328).

Упир (СУМ X, 459), те саме, що вампір. Наприклад: Гуцул лякався не тільки пана і жандарма, він жахався на кожному кроці відьми, *упиря*, мольфара і всякого іншого чортовиння (П.Козланюк). Упир – вампір, труп злого чаклуна або відьми, який бродить вночі в образі вовка або сови та вбиває людей і тварин. Щоб позбутися його, треба розкопати його могилу та пробити труп кілком.

Упириця (СУМ X, 466) жін. до упир. Наприклад: (Лукаш:) Се ти?.. Ти *упирицею* прийшла, щоб з мене пити кров? (Леся Українка). Назва походить від *упир*, утворена за допомогою суфікса *-иця* (значення жіночої статі). У живому народному мовленні спостерігаємо фонетичні варіанти /y>o/: опир – опириця. Наприклад: Я вже зроду такий удався, що ніколи не вірив ні в жадні відьми, ні в чарівниці, ні в *опири* (Л.Мартович). Ото знай, що це *опириця* так тобі робить, щоб ти не жила на цім світі (Б.Грінченко).

Упиряка (Грін.IV, 344) – згрубіле до упир. Назва утворена від *упир* за допомогою суфікса *-яка* (значення згрубілості). Пор. *Опиряка* (Грін.III, 56) те саме, що упиряка.

У деяких етнографічних джерелах зустрічаємо лексему *босоркун* (Грін.I, 90) (чаклун). *Босоркун* (ЕСУМ I, 73), очевидно, запозичення з угорської мови; уг. boszorkany "дух померлих, примара" (ЕСУМ I, 73).

П.Єфіменко засвідчує ще один різновид упирів – *одміни* [3, 499]. Це діти, що народилися з великими головами й довгими руками (дефект кісток). Ця лексема має прозору етимологію, мотивується дієсловами *обмінювати*, *однімати*.

І.Огієнко до розряду вампірів відносить лексеми *мара*, *змора*, *мана* [4, 237]. Але в інших джерелах ці лексеми зі значенням вампірів не знаходимо.

До демонологічних уявлень українців належить віра в привида.

Привид (СУМ VII, 571) - дух померлого, який привиджується людям. Наприклад: Ось уже два роки, як він невтомно ходить до церкви, стоїть навколішках і молиться. Але *привиди* не кидають його, не дають йому спати (І.Микитенко). Лексема *привид* утворена, можливо, від *привиджуватися* усіченням основи.

Синонімічний ряд до лексеми *привид* продовжують назви: *видиво, привиддя, примара, обмара, марище, мара, марево, манія, шурпа, облуда, причуда, візія, потороча, мрево, мана*.

Привиддя (СУМ VII, 572) – те саме, що привид. Наприклад: Над апаратним столом з'явилась біла постать. То був Морзе. Всі, хто бачив його., пізнали його відразу. - Зупиніться і дайте мені говорити, сказало *привиддя* (В.Собко). Назва утворена, можливо, від *привид* подовженням кінцевого приголосного для зміни ч.р. на с.р.

У волинському регіоні поширена лексема *видиво* (СУМ I, 368)– видіння, примара. Наприклад: Учителю, сі *видива* страшні не на погибель, а на острогу... (Леся Українка). Назва мотивується словом *видіти*, утворена від дієслівної основи *вид* та суфікса *-иво*.

У більшості регіонів України спостерігаємо лексему *мара* (СУМ IV, 625; Грін.ІІ, 405) – істота або предмет, що являється комусь; привид, примара; злий дух; різновид чорта, який заморочує людей, затемнюючи їх розум, щоб завести їх у небезпечне місце. Наприклад: (Богомолка:) Я не тїнь. Перехрестись: я не щезну. Я не *мара* (І.Нечуй-Левицький). За ЕСУМ походження лексеми *мара* не зовсім ясне; припускається з *марний, морити, мерти*, але здебільшого пов'язується з *маяти, манити, махати* і под. Митрополит Іларіон вказує, що *мара* походить з гебрійського *Мара* і визначає "гірка" [4, 135].

Від лексеми *мара* в українській мові утворюється мережа похідних номенів: *марище, примара, марево, мрево, обмара* та ін.

Марище (СУМ IV, 628; Грін.ІІ, 406) – збільшене до *мара*. Наприклад: Гетьте, *марища!* привиддя, хворі сні! нічні мрії! (Леся Українка). Слово утворене від *мара* та суф. *-ище* (семантика збільшення).

Примара (СУМ VII, 666) – тїнь померлого в хворобливій уяві; нереальна, вигадана істота з страхітливою зовнішністю. Наприклад: Люди бояться вночі кладовища, жаских казок і непевних *примар* (Леся Українка). Назва утворена від основи *мара* та префікса *при-*.

Марево (СУМ IV, 626) – витвір уяви; видіння, примара. Наприклад: Він ще не міг заснути. Тільки заплющить [Македон] очі, як одразу ввижаються йому страшні *марева* (А.Шиян). На нашу думку, лексема мотивується словом *марево*.

Обмара (СУМ V, 534) – привид. Наприклад: - Та не бійся. Я - людина, а не якась *обмара* (О.Васильченко). Назва утворена від основи *мара* та префікса *об-*.

Манія (СУМ II, 641; Грін. II, 404) – привид. Наприклад: (Наталія Семенівна (побачивши Оксану)) - Ти? (Оксана:) - Я! Не полохайтесь, це не *манія* моя, а я живесенька... (М.Кропивницький). Ця лексема пов'язана з "манити", "вводити в оману", деякі похідні (наприклад, маячити, "майоріти, мерехтіти") зазнали семантичного зближення з маяти, маячити (ЕСУМ III, 37).

Мана (Грін.ІІ, 403) – привид. Наприклад: Се не *мана* - перед очима твоїми матінка твоя (Є.Гребінка). Походження подібне до *манія*.

Потороча (СУМ VII, 419; Грін. III, 381) – те саме, що привид. Наприклад: Брожу, тиняюсь, мов потороча, Тужу день божий - ввечері, вранці... (П.Грабовський). Походження неясне, можливо від рос. "потороча", також "потороч" - "зустріч, випадок, докладна оповідь, притча, перешкода" [6, III, 345].

Причуда (СУМ VIII, 101) – образ кого-, чого-небудь у людській уяві; привид. Наприклад: Перед очима, як та *причуда*, манячила її постать метка, жвава (Панас Мирний).

Шурпа (СУМ XI, 566)– потвора, мара. Походження неясне, можливо, запозичене з лит. *siurpis* "взьрошений", а також ім'я ятвижського князя Шюрпа (Іпат.літопис (1273)) та назва озера *Szurpity* на півночі Польщі [6,IV,480].

Облуда (СУМ V, 530; Грін.ІІІ, 16) – примара, мана, привид. Наприклад: Мені здавалося, що в той вечірній присмерк на мене нахлинула якась *облуда* (М.Чабанівський). Походження неясне, можливо від *блуд*. *Блуд* - це "нечиста сила, яка показується в різних видах чоловікові і водить його аж до змучення, а не раз і знущається над ним" [2, 392].

Візія (СУМ I, 668)– те саме, що привид. Наприклад: Та не вже ж ви вірите у *візії* (В.Кулик). Походження неясне.

Найбільшій довершеності в українській демонології набули повір'я, пов'язані з мавками та русалками, котрих, мабуть, можна вважати етнічними символами національної демонології. Принаймні в інших народів вони не знайшли такого поширення: у білорусів цей образ має інший вигляд ("кикимора"), у росіян він, як правило, зустрічається в суміжних з Україною районах [1,13].

Як зазначає В.Милорадович: "Русалки, за Соловйовим, Афанасьєвим та Кавеліним, - душі померлих молодих жінок, дівок та дітей. Русалки - потонувші дівчата або дівчата, які померли на Зелених святах" [6, 413]. На думку О.Ковальчука, русалками стають утоплениці; дівчатка, які померли нехрещеними,

звуться мавками. Русалки та мавки - колишні поганські божества, які сприяли родючості нив, плодючості. Відгомін цього знаходимо в обрядах русального тижня та в ніч на Івана Купала. Вороже ставлення християнської релігії до будь-яких "поганських" проявів зрештою трансформувало й образи русалок у народній міфології, перетворивши їх на нехрещених дітей, утоплениць-самогубців тощо [7, 101].

Русалка (СУМ VIII, 911; Грін.IV, 88) – казкова водяна істота в образі гарної дівчини з довгими розпущеними косами й риб'ячим хвостом, водяна німфа. Наприклад: - І *русалки*, й мавки - все з нехрещених дітей... По полях, по лісах, по водах живуть... І скрізь таке, що його й не бачиш, а воно живе... от диво! (Б.Грінченко). Як зазначає М.Фасмер, ця назва похідна від дав.руськ. русалита "язичницьке свято весни", "воскресіння святих отців перед трійцею", "ігри в це свято"[5, III, 520]. Ця лексема широко функціонує у всіх регіонах України, як у живому народному мовленні (відчутний вплив європейської культури), так і в художній літературі (Т.Шевченко "Русалка", Леся Українка "Русалка" М.Коцюбинський "Тіні забутих предків" та ін.) [8, 9, 10]. Позитивне ставлення до цього міфону́му можемо спостерігати аналізуючи номени *русалочка*, *русалонька*.

Русалочка (СУМ VIII, 911; Грін.IV, 88) – пестливе до русалка. Наприклад: В гаю русалочки гуляли, Вінок із квіточок плели, чогось на море поглядали і, як голубоньки гули (Л.Глібов). Назва утворена від усіченої основи *русалка* та суф. *-очка* (семантика пестливості).

Русалонька (СУМ VIII, 911; Грін.IV, 88) – пестливе до русалка. Наприклад: Кругом дуба *русалоньки* Мовчки дожидали; Взяли її сердешную, Та й залоскотали (Т.Шевченко). Назва утворена від усіченої основи *русалка* та суф. *-онька* (семантика пестливості). За давніми віруваннями українців русалок, за місцем їх перебування, можна поділити на декілька видів: лісова русалка (СУМ VIII, 911) – те саме, що мавка; польова русалка; річкова русалка, але у цьому значенні лексема вживається, переважно, без означення.

У деяких регіонах України міфону́м *русалка* є абсолютним синонімом до назви *мавка*.

Мавка (СУМ IV, 587; Грін.II, 395) – дівчинка, яка померла нехрещеною; казкова істота в образі гарної голої дівчини з довгим розпущеним волоссям; лісова німфа; те саме, що русалка. Наприклад: *Мавки* з зеленими косами гойдаються на березових гілках (І.Франко); Ущухло море, і хвилі вляглися; Пустують по піні *мавки* (Є.Гребінка). *Мавка* (ЕСУМ III, 350) - результат видозміни деетимологізованої форми "мавка", зближеної з основами "малий", "мавки", "нявки" та ін. За І.Огієнком, мерці, по давньому *навьє*, вівторок на Фоминому тижні звався "навій день", тобто день померлих. Царство померлих звалось ще "нав", або "нав'є" (від давнього слова "навь" - гріб, а потім мерлець, а також змії, ворожий дух; звідси "наський", "навський", "мерлецький") [4, 242]. В українській мові зустрічаємо ще інші варіанти міфону́му мавка (русалка).

Лоскотарка (Грін.II, 378) – русалка, яка замучує людей, що їй зустрічаються.

Лоскотуха (Грін.II, 378) – те саме, що лоскотарка.

Літавиця (Грін.II, 371) – те саме, що мавка, приманує хлопців і лоскоче їх до смерті; казкова істота, яка зваблює молодих чоловіків. Походження неясне, можливо мотивується дієсловом *літати*.

Майка (ЕСУМ III, 349) – гірська русалка, мавка. Мотивується лексемою *май* – зелені гілки, якими прикрашають хату на Зелені свята. ЕСУМ фіксує ще такі варіанти лексеми мавка – *маявка*, *маявка* (ЕСУМ III, 349).

Як вплив південнослов'янської міфології на західні області України спостерігаємо міфону́м *віла* [8, II, 84]. *Віла* – божество жін. роду, русалка, німфа, яка живе у воді, горах, повітрі, споріднене з литовським *veji*, *vuti*, *ravuti* "переслідувати, доганяти" [5, I, 314].

Номінативна система досліджуваного міфону́му *мерець* в українській мові досить розмаїта. Про це свідчать етнографічні, фольклорні, літературні джерела. Більше того, ми маємо загальноукраїнські номени (*упир*, *мара*, *привид* та ін.) та регіональні варіанти (*видиво*, *літавиця*, *лоскотуха*, *лоскотарка*, *шурпа*, *майка*). Вони всі мають своєрідне лексичне забарвлення й стилістичне використання. Щодо активності цього явища слід зауважити, що деякі лексеми зберегли своє функціонування і в наш час (*вампір*, *мавка*, *русалка*, *упир*). А інші втратили (*маявка*, *мана*) і виконують локальну функцію (засвідчені в діалектних записах, художніх творах, фольклорі певних регіонів).

В цілому ж, такі номінації є вагомим лексичним надбанням української демонології.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ – Словник української мови. – К.: Наук.думка, 1971 – 1980. – Т.І–ХІ.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – К.: Наук.думка, 1982 – 1986. – Т.І–III.

Грін. – Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: У 4-х т. – К.: Наук.думка, 1996.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пономарьов А. Царина народної уяви та її класичні розробки // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С.5–24.
2. Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С.375–382.
3. Єфименко П. Упери (из истории народных верований) // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С.498–504.
4. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: Історико–релігійна монографія. Видання друге. – К.: АТ “Обереги”, 1994. – 424 с.
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1964 – 1973. – Т.І – IV.
6. Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С.407.
7. Ковальчук О. Українське народознавство: Книга для вчителя. – К.: Освіта, 1994. – 176 с.
8. Шевченко Т. Русалка // Поезії. У 2-х т. Кн. 1. – К.: “Радянський письменник”, 1989. – С.481–482.
9. Леся Українка. Русалка. – Твори у 12-ти т. – Т. II. – К.: Наук.думка, 1975. – С.9–20.
10. Коцюбинський М. Тіні забутих предків. – Твори у 2-х т. – Т. II. – К.: Наук.думка, 1988. – С.205–249.